

KOMÁN JÁNOS
**Az enallagé komplex
 képszerkezete**

Enallagé görögül, immutáció latinul, fölcserélés magyarul. A szakirodalom a jelzőeltolás fogalmat is használja. A stilisztika gondolatalakzatként tartja számon. Gondolatalakzat vagy még ennél is több? Elsősorban erre a kérdésre szeretnék válaszolni. Szűkebb értelemben a birtokszóhoz tartozó jelzőt egy másik mondatrészsel társítjuk, legtöbbször főnévvel, ezért a jelző eltolódik a logikailag hagyományosan társított jelzett szótól. Ugyanakkor esszém megírását az is ösztönözte, hogy egy-két szakmai figyelmenlégre is föl hívjam az érdeklődők figyelmét. Azt is sejtetni szeretném: az enallagé meggyőz arról, hogy az irodalmunkban uralkodó referenciális közlés helyett az emotív, művészi közlés teszi értékesebbé, maradandóbbá az igazi műalkotást.

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy Kocsány Piroska öt dolgozata¹ kivételével, melyek alaposabban foglalkoznak az enallagéval, a magyar nyelvű szakirodalom legtekintélyesebb képviselői megelégszenek egy-két mondatnyi értelmezéssel.

Az alábbiakban, a stilisztika szaktekintélyeinek ismert fogalomhatározásait figyelembe véve, a bevezetőben fölített kérdésre szemléltető példák bizonyító erejével igyekszem válaszolni.

Kovács Endre kevésbé pontos, kevésbé világos értelmezése szerint a klasszikus retorika egyik gondolatalakzata: „a jelző váratlan, a szokásostól eltérő elhelyezése a mondatban”.² Szathmári István érthetőbben határozta meg az enallagét: „jelzőeltolás, az impresszionista stílusban gyakori alakzat: a jelző nem amellet a szó mellett áll, amelyre logikailag vonatkozik, hanem egy másik szó elé kerül”.³ Szabó Zoltán értelmezése szerint az enallagé „az összképzet logikailag hibás szintézise”.⁴

Kocsány Piroska, aki mindeddig a legalaposabban és a leggazdagabban szemléltetve írt értekezéseket az enallagéről és a hipallagéről – német és magyar nyelven –, az enallagét a következőképpen magyarázza: „az adott jelzett szóhoz illesztett olyan jelző, amely nem hozzá, hanem egy ugyanabban a szintagmában szereplő másik szóhoz tartozik logikailag”.⁵

Szörényi László és Szabó G. Zoltán értelmezése alapján az enallagé „a jelzők szintaktikai átrendezésén alapul. Ez esetben a jelző nem az előtt a névszó előtt áll, amelyhez a köznapi értelemben kapcsolnánk, hanem a szó-, illetve mondatszerkezet egy másik döntő fontosságú szavához – általában főnévhez – kapcsolódik, amelyhez logikai szempontból nem tartozhatik”.⁶ Kemény Gábor viszont kijelenti, hogy „a jelzők helycseréjén alapuló képfajtának megtartottam a hagyományos hypallagé” (tehát nem az enallagé nevet), melyet a metafora alfajának tekint. A továbbiakban megállapítja, hogy „csak azok a szerkezetek minősíthetők hypallagénak, melyeknek közvetlen közelében ott van a főnév is, amelyre a szándékosan eltolt jelző valójában vonatkozik”.⁷ Megjegyzem, hogy Kemény Gábor szemléltető példáit a szakirodalom szakértői közül többen is az enallagék közé sorolnák.

Hasonlóan zavarkeltő a *Világirodalmi lexikon* hipallagé címszavánál olvasható meghatározás, amely – Kemény Gábor meghatározásától eltérően – először a hipallagé „ellenkező szerkesztésére” figyelmeztet, majd az enallagéra jellemző meghatározást közli, ami ugyancsak megzavarja a tájékozatlan érdeklődőt. „Szűkebb értelemben a hipallagé a jelzőnek az eredeti, logikai kapcsolatból való kiszakítását és más szóhoz rendelését jelenti”.⁸ Tehát ez a megállapítás az enallagé meghatározása. Következésképpen az enallagét a hipallagé alfajához sorolja. Megjegyzem, hogy az enallagé címszónál a következő állítást olvashatjuk: „A hipallagé egyik típusa is enallagénak tekinthető”. Szemetszűrő (és vitatható) ellentmondások. Vitatható, és vitatják ezt a feltevést, amely az enallagét a hipallagé alfajának tekint. Az idézett hipallagék: fejébe nyomta kalapját; visszaadták az életnek, melyek logikailag

¹ Kocsány Piroska: *Az enallagé kettős természete*. In: Szathmári István (szerk.): *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. Tinta Kiadó, Bp., 2003. 113–118. Kocsány Piroska: *A hypallagé és az enallagé: szintaktikai vagy szemantikai alakzat?*, In: Magyar nyelvjárások XXXVII. 1999. 299–304. Kocsány Piroska: *Jelentésátvitel a metonímia és a metafora között*. In: M. Nyj. XXX. 2000. 263–270. Kocsány Piroska: *Enallagé*. In: *Alakzatlexikon*. Tinta Kiadó, Bp., 2008. 177–181. Egy német nyelvű dolgozatot Molnár Annával együtt közöltek 2001-ben a frankfurti Metalinguistica című szakfolyóiratban.

² Kovács Endre: *Enallagé*. In: *Világirodalmi lexikon*, 2. Akadémiai Kiadó, Bp., 1993. 1097.

³ Szathmári István: *Enallagé*. In: *Stilisztikai lexikon*. Tinta Kiadó, Bp., 2004. 35.

⁴ Szabó Zoltán: *Kis magyar stílustörténet*. Kriterion Könyvkiadó, Budapest, 1970. 260.

⁵ Kocsány Piroska: *Az enallagé kettős természete*. In: *Retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. Tinta Kiadó, Bp., 2003. 113.

⁶ Szörényi László – Szabó G. Zoltán: *Kis magyar retorika*. Helikon Kiadó, Bp., 1997. 125.

⁷ Kemény Gábor: *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Tinta Kiadó, Bp., 2002. 131.

⁸ Kiss Sándor: *Hipallagé*. In: *Világirodalmi lexikon*. 4. Akadémiai Kiadó, Bp., 1998. 477.

„kalapjába nyomta a fejét”, „visszaadták neki az életet” változatban lennének helyesek. Ezek a példák azt igazolják, hogy a hipallagé az ellenkező szerkesztésén, az ok-okozat fölcserélésén alapszik (pl. „köszönt a kilincs kézfogása”). Szemléltető példaként említhetjük meg József Attila gyakran idézett *Nyár* című versének sorait, melyben (hipallagé és enallagé is található) a nyír rázza a szellőt („ezüst derűvel ráz a nyír egy szellőcskét”), és nem a szellő a nyírfát (hipallagé). Az ilyen a hipallagék élesen elkülöníthetők az olyan enallagéktól, mint a „magas Róma falai” (Vergilius) vagy az „istenek alvilági ereje” (Vergilius), melyek csakis így lehetnek logikailag helyesek: Róma magas falai; alvilági istenek ereje.⁹ Vagyis az ok-okozati viszony megfordításával, fölcserélésével jön létre a hipallage, tehát nem téveszthető össze az enallagéval. Meg kell említenem ezt a pontosítást, mert Szathmári István enallagéként értékeli a hipallagét,¹⁰ tévesen kiszakítva, kiemelve a „ráz a nyír egy szellőcskét” verssort.

A felsorolt meghatározások – a Kemény Gáboré kivételével, amely azt sugallja – helyesen –, hogy az enallagét is a szóképek közé soroljam, amint Kemény teszi ezt a hipallagéval – csak gondolatalakzatnak tekintik az enallagét és a hipallagét. Legújabbban Kocsány Piroska figyelt föl az enallagé szóképek-tartalmára is.¹¹ Azt, hogy gondolatalakzatokról beszélünk az enallagé és a hipallagé vizsgálatakor, nem kérdőjelezhetjük meg, hiszen mindkét gondolatalakzat a hangok, szavak, mondatok hagyományostól eltérő művészi elrendezése, a tartalom művészi előadása érdekében történő szokatlan, de logikailag érthető világos átrendezése. Eddig a meghatározás mindkét gondolatalakzatra, komplex képre érvényes. Kemény Gábor eltérő, igazolható meglátása sugalmazta azt, hogy ne csak a hipallagét, hanem az enallagét is szóképként könyveljem el, és ne csak szóképként, hanem komplex képként is értelmezzem. Ezt az állítást szemléltető példák elemzésével fogom igazolni, magyarázni, miszerint az enallagé, hasonlóképpen a hipallagéhoz, nemcsak gondolatalakzat, hanem az egyik legértékesebb komplex képünk.

Mivel irodalmunk nem bővelkedik példákkal – és az utóbbi években ismét megkedveltük ezeket a komplex képeket, gondolatalakzatokat – igyekeztem olyan szemléltető sorokat idézni, amelyek még nem kerültek a szakirodalom figyelmébe.

Arany János *Toldi* című elbeszélő költeményének második énekében olvasható: „Ütni készül ökle csontos

buzogánya.” Világos, könnyen érthető szemléltető példa. Nem a buzogány csontos, hanem Miklós ökle. A jelzőeltolásnak köszönhetően a csontos minőségi jelző értéke súlyosabbá válik: metaforát alkot a csontos buzogány jelzős szó szerkezet, ugyanakkor eltávolítja, feszültséggel tölti meg az ökle buzogánya metaforát. Tehát a jelzőeltással egy értékesebb szóképek – komplex kép – keletkezett, mintha ezt írta volna a költő: „csontos ökle buzogánya”. A jelzőeltással följújtotta, értékesebbé tette a képet, ami abban a korszakban költői nyelvújítás volt, hiszen – jelenlegi ismereteink szerint – ritkán fordulnak elő enallagés komplex képek a XIX. századi költészetben.

Az egyik – több szakíró által is idézett – példa Szabó Lőrinc *Hajnali himnusz* című költeményében olvasható: „...és harmatos örömtől borzong a fenyves zöld élete...” A megszokott logikai sorrend szerint „a zöld fenyves élete” szintelen, esztétikailag elavult kép. A jelzőeltással a „zöld élete” metaforával gazdagodott a szegényes kép. A hagyományos szó szerkezet fölbontása miatt logikailag hibásnak tekinthető szó szerkezet helyett egy új, érthető, logikus szókapcsolat keletkezett, amelyet úgy kell elfogadnunk, mint egy hibátlan – mert érthető – új logikai gondolkodásra épülő komplex képszerkezetet. Megjegyzem, hogy a szavak logikai sorrendjének ilyenszerű elhelyezése gazdagabbá, szebbé teszi a nyelvet, ha világos, érthető az új társítás. Szerintem ezt a megállapítást Szabó Zoltán meghatározásához, aki „logikailag hibás szintézisről beszél”,¹² sürgősen hozzá kell fűznünk.

A fenti példával jól szemléltethető – érzékeltethető és értelmezhető, hogy a jelzőeltással szerkesztett enallagék, mint komplex képek, eltérő értékűek. Az alábbi idézetben található jelzőeltások is ezt bizonyítják.

„...szégyenkezem e lomha sártól
s hírektől mocskos alkonyon.”

(Radnóti Miklós: *Hispania, Hispania*)

A „lomha sár” hiányos enallagé harmadik eleme egy személyes névmás vagy főnév lehet, egy lomhán járó ember. Ugyanakkor melléknévi metaforaként is értékelhetjük. A hírek mocskos jelzője (mocskos hírek alkonya) fölértékelődik az alkonnyal társítva, hiszen az alkony mocska (egy nap alatt összegyűlt mocsok) már sok mindent juttat eszünkbe, tartalmasabbá vált a szó-párosítás. Az alkonynak híre van és mocska, vagyis két metafora alkotja a komplex képet. Ezek szerint máris megerősíthetjük azt a megállapítást, hogy az enallagék értékének súlya képenként (gondolatalakzatonként), mondatbeli szerepüként változhat. Az enallagék

⁹ Kovács Endre, *i. m.* 1097.

¹⁰ Szathmári István, *i. m.* 36.

¹¹ Kocsány Piroska: *Enallagé. i. m.* 177–181.

¹² Szabó Zoltán *i. m.*, 260.

művészi értékének megállapításakor – mostani ismereteim szerint – azt is figyelembe kell vennünk, hogy az eltolt jelző milyen távolságra került az eredeti helyétől, és azt is, hogy csak kétszavas, metaforikus költői esz-közként jelentkezik, és azt is, amikor mind a három összetevő rész egymás melletti használatához ragaszkodnak a szerzők. Remélem, hogy a szemléltető példák elemzésével sikerült bebizonyítanom: az enallagé nemcsak gondolatalakzat, hanem egy igen értékes, költői nyelvújításnak tekinthető komplex kép is.

Adalékként megjegyzem, hogy az enallagék elég ritkán fordulnak elő a magyar költői nyelvben. József Attila verseiből mindössze az említett enallagét és hipallagét tartalmazó verssorokat idézi a szakirodalom. Igaz, egyes szerzők figyelmesebb fölfedezőknak bizonyultak. Nem véletlen, hogy a szakma nagyjai saját fölfedezésüknek tekintik, és szinte szerzői joggal akarják védeni a talált komplex képeket, gondolatalakzatokat.

Kocsány Piroska fölhívja a figyelmünket arra, hogy léteznek olyan metaforák, amelyek enallagéként viselkednek. Pl.: füllentő beszéd, szemhunyor lemondás, sebesült hang. Megállapítható, hogy a felsorolt példák könnyen érthetőek, mert a hiányzó személyes névmásra vagy a hiányzó főnévre utalnak, tehát a szükséges harmadik elemet is fölfedezhetjük. Így az alábbi idézetben is.

„A lejtőn túl: ködös rét,
bokros homályban fénytelen patak.”

A verscím is segít az enallagé megfejtésében, vagyis a bokros erdő homályáról beszél a költő. Ugyancsak ebben az Áprily-költeményben egy kiemelkedő esztétikai értékű enallagé olvasható, melyben mind a három összetevő elem megtalálható.

„Ahogy haladnak csillagos mohában,
nagy odvas szemmel bámulnak a fák.”

A fa odvas jelzője a szemmel társítva metaforát alkot, amelyet egy újabb metafora kísér: a fáknak szemük van. A bámuló fák megszemélyesítést akár igei metaforának is tekinthetjük. A kép komplexitása vitathatatlan.

Radnóti Miklós *Február* című versikéje ugyancsak az enallagé gondolatalakzat képi komplexitását bizonyítja.

„Megvillan a nap, hunyorint.
S íme fehér hangján
rábéget a nyáj odakint.”

A nyáj fehér jelzőjét a hanggal társítja. A jelzőeltolás eredménye szinesztézia (fehér hang).

Nem fejezhetem be ezt a dolgozatot anélkül, hogy ne hívnam föl a figyelmet némely szerzők figyelmetlenségére, amikor az enallagéről és a hipallagéről írnak.

A *Világirodalmi lexikon* enallagé címszó írója¹³ egy Vergilius- idézettel (ibant obscuri sola sub nocte = sötétben mentek a magányos éjszakában) szemlélteti az enallagét. A hipallagé címszavának írója ugyanezzel az *Aeneis*-sorral szemlélteti a hipallagét,¹⁴ anélkül, hogy az egyik vagy a másik szakíró is (Kovács Endre, Kiss Sándor) fölhívna a figyelmünket arra, hogy ebben a verssorban két gondolatalakzat található. Amikor a főnti versorból a sötétben mentek az éjszakában részt emeljük ki, vagyis a járókelő személyekre, nem az éjszakára vonatkozik a sötét jelző határozós alakja, akkor enallagéről, amikor pedig ők „mentek a magányos éjszakában”, vagyis a magányos személy helyett az éjszakára vonatkoztatjuk a magányosságot, fölcseréljük az okot az okozattal, hipallagéről beszélünk. Hasonló példával vezetik félre a szakírók a tájékozatlan érdeklődőt, amikor csak enallagét vagy hipallagét fedeznek föl József Attila idézett költeményében. És ezt a figyelmetlenséget föl is fedezhetjük Szathmári István *Stilisztikai lexikonjában*¹⁵ és Szörényi-Szabó *Kis magyar retorikájában*,¹⁶ amikor az előző a hipallagét enallagénak, az utóbbi pedig – helyesen – hipallagénak nevezi, anélkül, hogy az egyik és a másik is figyelmeztetne arra, hogy mind a két gondolatalakzat megtalálható az alábbi verssorokban, melyeket, nyomtatékosítás végett, ismét idéznem kell.

„Ezüst derűvel ráz a nyír (nem a derű, hanem a nyír törzse ezüstös – enallagé)
egy szellőcskét és leng az ég” (a nyír rázza a szellőt – hipallagé)

(József Attila: *Nyár*)

Kocsány Piroska, az idézett szerzőkkel ellentétben, fölismerte „az enallagé kettős természetét”, azt, hogy az enallagé elemeiben metaforát is tartalmazhat. De tartalmazhat szinesztéziát, oximoront, metonímiát és megszemélyesítést is. „Egy sor enallagé metaforikusan is értelmezhető” – írja említett tanulmányában, de – a többi szakíróhoz hasonlóan – csak gondolatalakzatként könyvelte el az enallagét. Később, a Szathmári István által szerkesztett, 2008-ban megjelent *Alakzatlexikon*

¹³ Kovács Endre, *i. m.* 1097.

¹⁴ Kiss Sándor, *i. m.* 477.

¹⁵ Szathmári István, *i. m.* 36.

¹⁶ Szörényi László-Szabó G. Zoltán: *i. m.* 125.

már idézett oldalain beszél az enallagé szóképi jellegeről, de az enallagé komplex képszerkezetének említése nélkül.

Az enallagé és a hipallagé komplex képszerkezetét bizonyító, szemléltető példák és magyarázatuk a bevezetőben fölített kérdésre adott választ próbálják igazolni, mely szerint mindkét gondolatalakzat a leghatásosabb esztétikai értékű komplex képszerkezetünk közé sorolható. Meg kell jegyezni, hogy – ismereteim szerint – az enallagé komplex képe gazdagabb: emotívabbá, művészbé teszi a költői, írói alkotást, a hipallagé

komplex képe pedig inkább érzelmi töltetével jeleskedik, de szegényebb képi komplexitása.

Az enallagé tanulmányozása még mindig sok kutatómunkát kér. Alkalmazása a költői nyelv fölfrissítésének, művésziessébbé, érzékletesebbé tételének egyik lehetősége. Ha igaz az, hogy az érzések éltetik a költeményt, akkor előnyben kell részesítenünk, mert érzelmi hatása vitathatatlan. Jelenlegi ismereteink szerint a magyar költészetben alig található a jelentős költőknél egy-két enallagé és hipallagé. Nem véletlen, hogy a szakirodalom szinte ugyanazokkal a példákkal szemléltet.

BAÁN TIBOR
Képeslapgyűjtő

*Papírba préselt pihegések...
Még hallani...
Jöttek s szárnyuk himporán
dózsólt a délután.
Ragyogott, mint okuláré
s messzelátó üvegén
Óbuda és Velence
andalító kelepce...
Üdvözlét Ilonának,
a szőke délibábnak.
„Teszem majd tiszteletem.
Kézcsókom a családnak.”
Érkeztek a reggeli mellé,
a baljós újság mellé
odakozmált épületek,
ezeréves szirtfalak,
fenyők és vitorlások,
szanatóriumi hírek,
születésnapok s a szerelem
galambjai szegények...
Jöttek a színes hírek,
mint egy tündér álmai –
legyezők villanásai.
Fodrok, keringők, gondolák,
tavasz, nyár... hó,
szilveszteri kacskaringó.*

*Boldog új évet!
pukkadó pezsgősüvegek;
„életvonala hosszú,
hát nem kell búslakodni!”
Folyik a pezsgő,
eláznak a képek,
uszonyt növesztenek
tegnapi remények.
Holnap, hej holnap
címeztek, feladók
e szintérről lelépnek:
kihullnak korunkból,
mint a repülő, s
szakállas Doberdo...
Elügetnek a nagyapák,
s a fényben ázó kalapok,
a szépséges menyasszonyok...
Eltűnik minden kacsintva
az enyészetbe hullva.
Eltűnünk szépen, csúnyán,
mint múzeumi kaftán.
Kifakulnak a színek.
Csorbulnak oszlopok, ívek.
Ködgomolyag úszik
a talajszint felett.*